

RAAD
VOOR
CULTUUR

DE CUL TUUR

VER
KEN
NING

Ontwikkelingen en
trends in het culturele
leven in Nederland

2014

Inhoud

1.	Inleiding	7
2.	Over cultuur en samenleving	13
3.	Over kunstenaars	25
4.	Over het publiek	33
5.	Tot slot	41
	Noten	51
	Literatuur	55
	Colofon	61

1. Inleiding

De culturele sector heeft de afgelopen jaren zijn kracht laten zien. Ondanks de economische crisis en flinke bezuinigingen staat de culturele sector nog fier overeind. Bijna de helft van de Nederlandse bevolking besteedt actief een deel van de vrije tijd als amateur of vrijwilliger aan kunstzinnige en erfgoed-activiteiten. ^[1] Nederland scoort boven het Europese gemiddelde als het gaat om bezoek aan podiumkunsten en musea. ^[2]

We hebben internationaal vermaarde orkesten en beroemde musea; architecten, beeldend kunstenaars en theaterregisseurs maken over de grens furore; de Nederlandse vormgeving is goed vertegenwoordigd in de wereld.

Het aanbod van kunst is nog steeds groot, divers en toegankelijk. Makers vinden nieuwe wegen, instellingen werken efficiënter. Er is sprake van een grote mate van zelfredzaamheid en veerkracht, de dynamiek in de sector is groot.

Maar dat is geen garantie voor de toekomst. De overheden geven gezamenlijk vanaf 2014 naar verwachting een half miljard euro minder uit aan kunst en cultuur dan in 2011. ^[3] Deze financiële hap uit de sector wordt zeker nog niet gecompenseerd door inkomsten uit andere bronnen.

Er zijn instellingen gesloten, producties gestaakt, ontslagen gevallen. ^[4] Nieuwe bezuinigingen op gemeentelijk niveau dreigen. Ook de commerciële cultuursector staat voor grote uitdagingen. Spelregels en verhoudingen veranderen, technologieën verdringen oude gewoontes, kunstenaars en publiek benaderen elkaar op nieuwe manieren.

De overheden blijven niettemin een belangrijke rol spelen in de culturele sector. Toekomstig cultuurbeleid zal dan ook de veerkracht en dynamiek van de sector blijven beïnvloeden. Beleidskeuzes hangen vanzelfsprekend af van politieke visies en voorkeuren. Maar zij worden ook bepaald door veranderingen die er in cultuurbeleving en – productie plaatsvinden. Deze cultuurverkenning gaat over die veranderingen.

Eerst debat, dan beleid

Deze publicatie van de Raad voor Cultuur is geen advies, maar een verkenning. De raad schetst een beeld van cultureel Nederland. Belangrijke trends en ontwikkelingen in cultuurbeleving en -productie passeren de revue.^[5]

De cultuurverkenning is de opmaat voor de *Agenda Cultuurbeleid* die de raad in het voorjaar van 2015 publiceert en waarin hij de regering adviseert over de hoofdlijnen van het cultuurbeleid voor de periode 2017 – 2020. De raad wil met deze publicatie nu alvast aangeven welke aandachtspunten hij ziet voor beleid en bestuur, maar verbindt daaraan nog geen voorstellen.

De raad ziet graag eerst een goed debat en wil dat voeden met deze cultuurverkenning.

De raad kijkt zowel naar het gesubsidieerde als het profijt-gerichte of commerciële cultuurveld.^[6] Maar hij heeft niet de pretentie alle ontwikkelingen te beschrijven; hij beperkt zich tot trends die hij relevant vindt. Dat betekent vast en zeker dat er ook trends zijn die niet worden besproken, of uiteindelijk anders lopen. Zo gaat dat met trends verkennen en de toekomst voorspellen.

De raad hoopt er een sprankelend en relevant debat over de richting van het cultuurbeleid mee te ontlokken, in de aanloop naar zijn advisering over het bestel en ruim voordat er in 2015 en 2016 nieuwe besluiten vallen over de verdeling van subsidies.

Verantwoording

Cultuurbeleid krijgt een steeds betere empirische basis. De onderzoeken die bijvoorbeeld het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) uitvoert naar culturele belangstelling en deelname, de publicatiereeks *Cultuur in Beeld* van het ministerie van OCW en *De Cultuurindex* van de Boekmanstichting/SCP brengen feiten en cijfers in kaart over de culturele sector.

De raad heeft gebruikgemaakt van deze gegevens en geeft er met deze publicatie een duiding aan.

Aan deze verkenning hebben velen die aan de raad verbonden zijn meegewerkt. Commissieleden en adviseurs van de raad hebben aangegeven wat zij belangrijke ontwikkelingen binnen de verschillende cultuurdisciplines vinden. Hun inbreng is gebruikt om tot trends te komen die de raad als relevant beoordeelt voor het gehele culturele veld. ^[7]

De publicatie is als volgt opgezet. Hoofdstuk 2 gaat in op de veranderende relatie tussen cultuur en samenleving. Hoofdstuk 3 beschrijft trends en ontwikkelingen aan de aanbodzijde: bij makers, kunstenaars en culturele instellingen. Hoofdstuk 4 gaat in op de vraagzijde van cultuur: trends en ontwikkelingen bij het publiek. De verkenning wordt afgesloten met een samenvattende slotbeschouwing.

2. Over cultuur en samenleving

De wereld is in beweging. Globalisering, individualisering, veranderende internationale verhoudingen, informatisering, verstedelijking, vergrijzing, migratie en economische crisis: er wordt een deuk geslagen in ons vooruitgangdenken, mensen ervaren onzekerheid en er is wantrouwen tegen grote instituties.

De grote maatschappelijke trends van deze tijd trekken ook hun sporen in de culturele wereld. Kunstenaars en cultuurinstellingen hebben ermee te maken, anticiperen en reflecteren erop. Als er in de wereld veel gebeurt, gebeurt er veel in de kunsten. Dat is niet altijd manifest. Maar zichtbaar zijn wel de opkomst van nieuwe kunstvormen, andere patronen in cultuurbezoek en vrijetijdsbesteding, nieuwe organisatievormen en onderstromen. Welke trends ziet de raad op het raakvlak van cultuur en maatschappij?

Kunsten gaan nieuwe verbindingen aan

De afgelopen jaren hebben kunst en cultuur in de publieke opinie aan waardering ingeboet. In de cultuurwereld staat autoriteit onder druk; de expert wordt al snel voor 'elitair' versleten. De toon van het politieke debat is een tijd lang negatief geweest en de loyaliteit van het publiek aan vaste keuzes in vrijetijdsbesteding is afgenomen.

Ook de sector zelf is debet aan dit geslonken draagvlak. Met een wat introverte houding en weinig oog voor de veranderende maatschappij wist de sector weinig 'aandeelhouderschap' bij de Nederlandse bevolking te creëren.^[8] Maar deze houding maakt steeds meer plaats voor een blik naar buiten.

Het is een tijd van nieuwe verbindingen. Kunstenaars en culturele instellingen zoeken andere partners op en doen dat ook op andere manieren dan voorheen. De huidige generatie kunstenaars en hun publiek laten zich niet meer leiden door 'instituties' of 'experts', maar zoeken hun eigen weg – vooral geleid door vrienden en *communities*, al dan niet via sociale media.

Het publiek ervaart kunst en cultuur niet alleen meer in musea, schouwburgen of concertzalen, maar ook op festivals, op straat of gewoon thuis achter de tablet of computer.

Kunstenaars zijn op nieuwe manieren betrokken bij de vormgeving en inrichting van de publieke ruimte, in de zorg en het onderwijs. Zij combineren in hun beroepspraktijk artistieke activiteiten met afgeleide werkzaamheden en opdrachten.^[9] Dat is deels economisch gedreven – er moet immers brood op de plank komen – maar in het algemeen straalt het maatschappelijk engagement steeds vaker af van het werk van een nieuwe generatie kunstenaars.

Ook kunst en wetenschap gaan interessante (hernieuwde) verbindingen aan. Kunstenaars en wetenschappers hebben elkaar door de eeuwen heen geïnspireerd en waren voorheen meer met elkaar verbonden. Op verscheidene universiteiten en kunstacademies ontstaan nu opnieuw initiatieven voor samenwerking tussen kunst en wetenschap. De oprichting van de Akademie van Kunsten bij de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) is daar een mooi voorbeeld van. Inmiddels kan men een master *Artistic Research* behalen en ook promoveren in deze nieuwe discipline.

De waarneming van de kunstenaar, het vermogen om de menselijke ervaring vorm te geven en het belang van de esthetische ervaring in het menselijk bestaan is complementair aan de invalshoek van de wetenschapper.

Digitalisering is een ‘game changer’

De samenleving is gedigitaliseerd en de gevolgen ervan strekken zich ook uit tot in de haarvaten van de culturele sector. Digitalisering heeft invloed op het maakproces dat goedkoper, eenvoudiger, individueler is; op de distributie, die eenvoudiger, flexibeler en via vele kanalen mogelijk is; op de toegang tot artistieke producten zoals

muziek, film en boeken, die belangrijker wordt dan het bezit ervan; op beheer, opslag en ontsluiting van erfgoed. De voordelen van digitalisering zijn vaak groot, maar zij werpen ook nieuwe vragen en problemen op. Zo is bijvoorbeeld door versnippering en ongelijkheid in digitale zoeksystemen de duurzaamheid en ontsluiting van digitale erfgoedcollecties nog niet gegarandeerd.

Dankzij de digitalisering dringen de kunsten sterker dan ooit door tot de samenleving. Niet eerder was het culturele aanbod zo breed en uitbundig, van mondiaal tot lokaal niveau; nooit waren de mogelijkheden tot consumptie van en actieve participatie aan uiteenlopende kunstvormen zo groot en divers. Via Google kunnen we virtueel en meestal gratis door musea wandelen, via YouTube of *live streams* concerten van Lady Gaga, the National Theatre of het Concertgebouworkest 'bijwonen'.

De kunsten hebben hun betekenis onder invloed van digitalisering niet verloren, maar tonen deze met andere middelen en via vele media. Onder invloed van deze mediarevolutie verandert ons denken over authenticiteit. De impact van deze ontwikkelingen kan moeilijk worden overschat.

Tegelijkertijd zien makers, producenten en distributeurs zich onder invloed van digitalisering genooddaakt tot een vaak moeizame zoektocht naar nieuwe verdienmodellen. Vooral in de muziek, letteren en film is deze ontwikkeling acuut en nijpend nu auteursrecht en juridische bescherming van eigendomsrechten steeds moeilijker te handhaven zijn. Ook de situatie in de journalistiek illustreert deze ontwikkeling. Er zijn interessante digitale initiatieven die het licht zien, zoals nieuwe betaalmodellen voor kwaliteitsjournalistiek (De Correspondent, Blendle).

Maar ondanks de lagere kostprijs van het digitale product (althans qua technische verspreidingsvorm) maakt ons kleine taalgebied het niet eenvoudig om zo dezelfde inkomsten te verwerven als met papieren kranten en

tijdschriften. Regionale kranten verdwijnen, lokale – publieke en commerciële – media komen nauwelijks van de grond.

Het belang van steden neemt toe

De stad is de plek waar een steeds groter deel van de bevolking woont en waar werk, school, ontspanning en studie zich afspelen.^[10] Het culturele kapitaal is een belangrijke factor voor een welvarende, aantrekkelijke stad. De bebouwde en ruimtelijke omgeving – en daarmee de rol van architecten en ontwerpers – heeft grote invloed op het welzijn van zijn inwoners. Culturele voorzieningen bepalen in belangrijke mate de identiteit en eigenheid van de stad.^[11]

Het profiel van een stad kan er sterk door variëren: de Randstadmetropool heeft een ander cultureel leven dan een stad als Groningen of de steden in Noord-Brabant. De raad verwacht dat deze profilering zich verder doorzet. De wijze waarop is afhankelijk van de samenstelling van de bevolking, identiteit en ambities van de gemeenten.

De raad ziet culturele instellingen op dit stedelijk belang inspelen. Zij zoeken verbinding met lokaal publiek door producties of tentoonstellingen te maken die refereren aan verhalen uit de stad en zijn omgeving. De samenwerking tussen culturele instellingen in stedelijke knooppunten wordt steeds fijnmaziger. Er ontstaan meer en soms ook onconventionele samenwerkingsverbanden; niet alleen binnen de productie- en afnamekolom (verticaal) maar vooral tussen podia, musea en gezelschappen onderling (horizontaal). Het delen van apparatuur en diensten tussen instellingen die bij elkaar in de buurt liggen, is nog beperkt. De raad verwacht dat dit in de nabije toekomst zal toenemen.

Podia en musea versterken hun positie in de stad door zich meer als culturele spil te profileren. Er komt meer aandacht voor een prettig verblijf in en rond het gebouw.

In het oog springend zijn de verbouwingen die musea in de laatste jaren hebben ondergaan en de nieuwbouw van culturele voorzieningen die ook de komende tijd weer op de rol staat. Steden kiezen ervoor cultuurgebouwen veelzijdiger, opvallender en toegankelijker vorm te geven.^[12] In toenemende mate worden voorzieningen, zoals theater, bibliotheek, horeca en gemeentelijke diensten samengebracht.

Meer internationale oriëntatie

De stedelijke worteling gaat gepaard met een sterkere internationale oriëntatie van kunstenaars en culturele instellingen. De stad is de thuisbasis, de wereld het speelveld. Niet alleen internationale blikvangers zoals het Concertgebouworkest, Nederland Danstheater of het Rijksmuseum, maar ook individuele kunstenaars en kleinere instellingen zoeken via beurzen, biënnales, festivals, samenwerkingsverbanden of digitale media een internationaal podium.^[13]

Met name popmuziek, dance, games en televisieproducties weten wereldwijd een groot publiek te bereiken. Het kunstvakonderwijs trekt talent uit de hele wereld; daarnaast krijgt internationale oriëntatie steeds meer een plek binnen de opleidingen.

Gewenst of niet, veel van de kunstproductie zal internationaal plaatsvinden en zich steeds minder van grenzen aantrekken. De concurrentie, bijvoorbeeld bij film en muziek, wordt steeds breder, onverwachter en komt vaker uit het buitenland. Nieuwe spelers zijn vaak groot en kapitaalkrachtig en hebben de aantrekkelijkheid van de exotische nieuwkomer. Ze hoeven bovendien hun content niet alleen voor de kleine, Nederlandstalige markt te maken. Het eigendom van een groot deel van de Nederlandse media is bijvoorbeeld in buitenlandse handen geraakt (zowel productie als distributie). Die internationale kunst- en mediaproductie beïnvloedt de Nederlandse culturele identiteit; dat zal alleen maar verder toenemen.

Regelgeving neemt toe, nieuwe geldstromen komen moeizaam van de grond

Cultuurbeleid kent een tamelijk gestructureerde beleids-cyclus, zowel bij het Rijk, de publieke fondsen als bij veel gemeenten. Deze subsidie- en beoordelingssystematiek is het laatste decennium meer gesystematiseerd en geformaliseerd. Subsidieregelingen worden steeds specifiek, vaak met duidelijk omschreven categorieën, subsidie-bedragen en harde prestatie-eisen. De behoefte aan controleerbare beslissingen en kwantitatieve indicatoren lijkt toe te nemen. Cultuurbeleid wordt steeds meer gedreven door economische rationaliteit en minder door cultuur-politieke uitgangspunten.

Deze beweging staat in contrast met de steeds informelere wijze waarop het cultuurveld zich organiseert. In hiërarchieluwe netwerken gaan instellingen en kunstenaars horizontale verbindingen aan, over de grenzen van disciplines heen. Dit is een trend die juist vraagt om flexibelere regelingen, om beleidsinstrumenten die meer ruimte geven voor een eigen profiel van instellingen. Als er veel beweegt, zitten regels en gestandaardiseerde meetinstrumenten immers nogal eens in de weg.

In verscheidene gemeenten ziet de raad overheden inspelen op deze dynamiek en hun beleidsinstrumentarium verbreden. Zij faciliteren bijvoorbeeld kunstenaarsinitiatieven en investeren in cultuureducatie; door hergebruik van leegstaand vastgoed of cultureel erfgoed creëren zij broedplaatsen voor culturele en creatieve initiatieven.

En naast het subsidie-instrument grijpen zij ook naar andere financiële stimuleringsmaatregelen om cultureel ondernemerschap te bevorderen. Met oog voor de verhalen en geschiedenis van hun stad weten zulke gemeenten een sterk cultureel en daarmee ook aantrekkelijk economisch profiel op te bouwen.

De publieke middelen die beschikbaar zijn voor de kunsten en het cultureel erfgoed zijn teruggelopen. De hoop was dat dit zou worden gecompenseerd door meer private middelen. Maar ondanks grote inspanningen is dit niet gelukt. De trend is (ook internationaal) dat sponsoring van kunst en cultuur afneemt en dat de samenwerking tussen bedrijfsleven en kunstinstellingen bovendien complexer wordt. De particuliere giften nemen af, maar mecenaat en *crowdfunding* lijken wel iets te groeien. Algemeen is het beeld over private financiering allerminst positief.

De (nasleep van de) economische crisis, de toon van het politieke debat in de afgelopen jaren en de terugtredende overheid trekken potentiële sponsors en particulieren bepaald niet naar de cultuursector. Stimuleringsmaatregelen als de Geefwet hebben dit nog niet kunnen compenseren.

Kennis en vakmanschap in erfgoedsector onder druk

In de erfgoedsector is (veelal specialistische, vakmatige) kennis over behoud en beheer van collecties (in musea en archieven), monumenten en archeologische vondsten van wezenlijk belang. De raad ziet deze kennis en vakmanschap verdwijnen. Door vergrijzing, in combinatie met een afnemende instroom, stukt de overdracht van kennis. De lacune die hier ontstaat, wordt niet gecompenseerd door de toegenomen inzet van vrijwilligers, omdat zij niet kunnen terugvallen op de kennis van professionals.

Het dreigende verlies van elementaire kennis en vakmanschap in deze sector roept vragen op over de verantwoordelijkheid van de overheid voor het in stand houden ervan. Nijpend wordt bijvoorbeeld de situatie op het gebied van monumentenzorg, waar onder meer door decentralisatie taken worden overgeheveld naar plekken waar specialistische kennis ontbreekt.

De raad ziet hier en daar stappen om het tij te keren. Zo krijgen in Overijssel restauratieambachten een nieuwe impuls.^[14] En het Fonds voor Cultuurparticipatie heeft een regeling in het leven geroepen die is gericht op behoud en overdracht van ambachten. Het zijn goede initiatieven, maar zij bieden nog geen structurele oplossing voor het probleem.

'On the Edge', Selfcontrol/freak

Urban Spree Gallery, Berlin

3. Over kunstenaars

De culturele sector wordt steeds meer gedomineerd door een beperkt aantal iconische instituten enerzijds en een groot aantal individuele kunstenaars, kleine bedrijfjes, tijdelijke voorzieningen en initiatieven anderzijds. Cultuurproductie verandert onder invloed van digitale technieken, globalisering en veranderende verhoudingen tussen makers en publiek. Welke trends ziet de raad?

Kunstenaar vaker als zelfstandige aan de slag, dwars door disciplines heen

Werkenden in de culturele en creatieve sector kiezen – al dan niet gedwongen – vaker voor een bestaan als freelancer met een gemengde beroepspraktijk. In de beeldende kunst, film en letteren was dat al langer gebruikelijk, nu volgen ook de podiumkunsten en de erfgoedsector.^[15] Kunstenaars laten zich in een tegenzittend economisch klimaat niet uit het veld slaan, maar gaan als zelfstandige aan de slag.

Met name de jongere kunstenaars hebben geleerd om beter te reflecteren op en communiceren over hun signatuur en zijn vaardig in het uitoefenen van een creatief beroep in de huidige markt en maatschappij.^[16] Op zich komt deze ontwikkeling de maatschappelijke verankering van kunstenaars ten goede, maar het kan ook de talentontwikkeling remmen. Bovenal is er voor menig kunstenaar ook sprake van verborgen werkeloosheid en armoedige arbeidsomstandigheden. Meer dan de helft van de acteurs verdient minder dan € 12.000 per jaar.^[17] Het aantal stagiairs in de institutionele kunstbedrijven neemt toe, ook nadat de studie eigenlijk al is afgerond.

Al dan niet economisch gedwongen zoekt de kunstenaar steeds meer zijn eigen weg in het culturele landschap. Minder vast verbonden aan instellingen en organisaties komen projecten en opdrachten in andere disciplines sneller in beeld.

De aandacht voor de creatieve industrie draagt daaraan bij, net als technologische ontwikkelingen: het gebruik van digitale technieken maakt *cross-overs* beter mogelijk. De grenzen tussen disciplines vervagen. Op nieuwe locaties wordt kunst gemaakt en gepresenteerd, op diverse festivals en evenementen werken makers uit verschillende kunstdisciplines met elkaar samen.

Maar veel kunstenaars blijken zich opvallend genoeg wel schatplichtig te voelen aan de canonicke hoofdstromen die in de diverse kunsten bestaan. In de podiumkunsten bijvoorbeeld blijven Shakespeare, Tsjechov, Beethoven, Wagner, Balanchine of Van Manen te zien of te horen. De vernieuwingen vinden dikwijls plaats door leentjebuurt te spelen bij andere canons, zoals bijvoorbeeld in de literatuur of de film. Onder invloed van nieuwe media, zowel analoog als digitaal, is er wel een nieuwe beeldtaal met een levendige kunstpraktijk ontstaan (de ‘e-cultuur’).

Cultuurparticipatie: de ontwikkeling van de ‘publieke amateur’

Afhankelijk van hoe men rekent, houdt een kwart tot de helft van de Nederlanders zich in de vrije tijd bezig met allerlei vormen van actieve cultuurparticipatie.^[18] De ‘publieke’ amateurs en vrijwilligers spelen een steeds belangrijker rol in het culturele veld. Kinderen volgen muziek- of danslessen, hun ouders bezoeken de archeologische opgravingen in de buurt of werken mee aan de herontwikkeling van hun woonwijk, hun grootouders schrijven memoires of doen stamboomonderzoek.

De rollen van maker, professional, expert en publiek vermengen zich. Iedereen kan zijn talent laten zien en zich laten ontdekken op internetplatforms of sociale media. Muzikanten maken hun eigen YouTube-filmpjes, die zich soms via miljoenen downloads over de hele wereld verspreiden. Het gemak waarmee creaties in het digitale domein worden gekopieerd en verspreid, maakt dat de bescherming van het auteurschap moeilijk te handhaven is. Sterker nog, co-creatie is gemeengoed.

Er is geen exclusiviteit, maar een impliciete uitnodiging om voort te bouwen op elkaars creaties.

Cijfers geven niettemin aan dat het aantal amateurkunst-beoefenaren de laatste jaren terugloopt. ^[19] Hoe dat komt, weten we nog niet precies; het verminderde aanbod via kunstencentra speelt daarin mogelijk een rol.

Maar waarschijnlijk komt het ook doordat er andere – nog niet goed gemeten – vormen van cultuurparticipatie zijn: via internet en sociale media, via ‘pop-up’ initiatieven of lossere verbanden en kleinschalige circuits die zich nog aan het oog onttrekken. Nu bezuinigingen op gemeentelijk niveau (kunstencentra) hun beslag krijgen, wordt met grote creativiteit het aanbod van cursussen en mogelijkheden voor actieve cultuurparticipatie in de lucht gehouden. Maar de toegang tot en de continuïteit en kwaliteit van basisvoorzieningen staan onder druk. ^[20]

Het aantal vrijwilligers dat bijvoorbeeld actief is bij musea, podiumkunsten en amateurkunst is gegroeid, maar wel vergrijsd. Het werven en binden van jonge vrijwilligers blijkt lastig. De ‘nieuwe vrijwilliger’ kiest minder voor een vaste relatie en prefereert tijdelijke projecten.

Talentontwikkeling steeds meer buiten de gebaande paden

In 2012 vreesde de raad een afbraak van talentontwikkeling gericht op de beroepspraktijk: productiehuzen vielen uit de rijksgefinancierde culturele basisinfrastructuur (BIS), postacademische instellingen voor beeldende kunst moesten zich gaan opmaken voor een toekomst zonder overheidsfinanciering en het kleine en middensegment – de kraamkamer van talent – werd geraakt door de bezuinigingen. ^[21] De zorg was dat de basis onder de top werd weggeslagen.

Gelukkig zijn er op vele plekken initiatieven genomen. Het Fonds Podiumkunsten en het Mondriaanfonds hebben regelingen voor nieuwe makers; het kunstvakonderwijs voert een sectorplan uit waarin meer ruimte komt voor masteropleidingen. In diverse steden slaan podia, gezelschappen en productiehuzen de handen ineen om programma's voor talentontwikkeling vorm te geven, zoals het Nederlands Danstheater en Korzo of het recente gezamenlijke initiatief tot een vooropleiding in Amsterdam.^[22] Festivals zoals DEAF, Oerol, Fringe en Over 't IJ geven nieuwe makers een podium.

En misschien wel het meest in het oog springend: talent neemt zelf het heft in handen. Deels als gevolg van bezuinigingen, maar ook vanwege de *do it yourself* mentaliteit van nu: talenten initiëren zelf projecten buiten de bestaande infrastructuur of er dwars doorheen. Dat zijn bemoedigende ontwikkelingen.

Wel ziet de raad dat de verantwoordelijkheid voor talentontwikkeling zich meer dan voorheen verspreidt over een veelheid van spelers. Landelijke en gemeentelijke overheden, publieke fondsen, particuliere fondsen, musea en gezelschappen in de basisinfrastructuur, kunstvakonderwijs, kunstencentra, particulieren – zij spelen allemaal een rol bij talentontwikkeling. En daarmee ligt versnippering op de loer: een heldere taakverdeling en zicht op eventuele lacunes of zwakke plekken ontbreken.

Daar ligt volgens de raad dan ook de keerzijde van deze trend: het gebrek aan een duurzaam karakter. Bij al die informele en kleinschalige initiatieven krijgen langere begeleidingstrajecten minder kans, terwijl die juist nodig zijn om talenten na een experimenteerfase een periode van verdere ontwikkeling te gunnen.

Voor de bloei van toptalent is focus nodig en professionele begeleiding: werkplekken met voldoende massa, coaching en faciliteiten. Goed gekozen zijn dergelijke plekken en trajecten ankers in het bestel.

De raad constateert in dat verband dat er vooral aandacht uitgaat naar nieuw talent, terwijl de ontwikkeling van *midcareer* talent stagneert en er ook weinig regelingen zijn voor de oudere kunstenaar. Talentontwikkeling lijkt zich in het huidige denken steeds meer te beperken tot jong en nieuw. Maar zowat het hele werkzame leven van een kunstenaar kan beschouwd worden als een traject van talentontwikkeling.

Met name bij de beeldende kunst en theater/dans is er sprake van een snelle opeenvolging van nieuwe voorstellingen en tentoonstellingen. Er is nadruk op experiment, avant garde, met een snelle wisseling van kunstenaars en producties als gevolg. Kunstcriticus en architect Sam Jacob heeft het over een *Vomitorium*, een bestel dat de kunst al weer uitspuugt voordat zij verteerd is. ^[23] De hoge omloopsnelheid – het idee dat er iedere keer wat vernieuwends gemaakt moet worden, dat er weer een blikje jong talent opengetrokken moet worden – werkt een vluchtige productie en consumptie in de hand. Een vluchtigheid die de kunst van zijn kracht kan ontdoen.

4. Over het publiek

Cultuur komt tot haar recht in het contact met het publiek. Dat kan een esthetische beleving zijn, ontroering veroorzaken of tot denken aanzetten. Maar het publiek is een optelsom van veel verschillende groepen met eigen, zelfstandige kenmerken, veranderende samenstelling, voorkeuren en gedrag. De uitdaging voor makers, instellingen en overheid is tijdig te zien wat er verandert, waarom en vooral: hoe daarop in te spelen.

De belevenismaatschappij

Het verlangen naar onderdompeling, naar intense ervaringen, naar 'sfeer' en reuring neemt toe. De *locatie-musical* 'Soldaat van Oranje' is een ongekend succes. André Rieu speelt avonden achtereen voor een vol Vrijthof in Maastricht. Bij musea stijgt het bezoek aan bijzondere, spectaculaire tentoonstellingen en (her)openingen; de Museumn8 is populair. Een museumdirecteur noemde museumbezoek zelfs 'het nieuwe *funshoppen*'. Bij de podiumkunsten, mediakunsten film stijgt het bezoek aan festivals. Van *blockbusters* als Lowlands, Oerol of de Parade tot de meer intieme festivals als de Nederlandse dansdagen, IDFA, het Zeeland Nazomerfestival of het Utrechtse Festival Oude Muziek. Ook mediaproducties spelen in op deze 'ervaringshonger'.^[24] Programma's als 'De wereld draait door' en 'Wie is de mol' bespelen hun publiek op verschillende platforms (televisie, internet, sociale media, festivals) met activiteiten. Beleviscultuur, *festivalisering*, *funshoppen*: we willen alles, meteen en overal.

Die ervaringsbehoefte is terug te zien in de toename van activiteiten tijdens het bezoek: *package deals* met meerdere culturele uitingen, liefst met diner en een feest na afloop.^[25] Deze nieuwe cultuurbeleving impliceert ook een vervaging van de *core business*.

Andere cultuurbezoekers zoeken juist verdieping. Het publiek neemt niet zomaar iets aan. Het wil een goed bijpassend verhaal op de plek waar hij de kunst ervaart. Niet het programmaboekje, maar het verhaal van de maker, de apps die de bezoekers van musea, archieven en monumenten van informatie op maat voorzien, de rondleidingen achter de schermen. Sommige cultuurbezoekers zoeken er betekenis, troost of bevrijding bij. Een trend waarop bijvoorbeeld Alain de Botton en John Armstrong recentelijk inspeelden met de veelbesproken tentoonstelling ‘Kunst is therapie’ in het Rijksmuseum.

Meer culturele omnivoren, maar wel met gelijkgestemden

Was de cultuurliefhebber vroeger nog enigszins voorspelbaar, nu zit hij zowel bij Het Zuidelijk Toneel, de Arctic Monkeys als een *dance event* en bezoekt hij zowel het Rijksmuseum als de galerie om de hoek. Een andere kunstbezoeker met min of meer dezelfde achtergrond kan weer geheel verschillende voorkeuren hebben.^[26] De cultuurdeelnemer laat zich ook niet te veel binden: hij heeft vele opties om zijn schaarse vrije tijd door te brengen. Abonnementen in de podiumkunsten lopen terug terwijl het aantal Museumkaarten juist stijgt: bezoekers hebben bij deze kaart de vrijheid zelf te bepalen wanneer en naar welk museum zij gaan. We willen flexibiliteit, tijd en plaats zelf bepalen en het liefst niet al te ver vooruit plannen, tenzij het moet.

De cultuurdeelnemer beweegt zich door alle genres en segmenten, maar wel per gelegenheid met gelijkgestemden. De cultuurdeelnemer is steeds vaker een omnivoor – zowel cultureel als sociaal – die zich individueel (en veelal incidenteel) aansluit bij onderling verschillende smaakgemeenschappen en *communities*.^[27] De wens ‘samen te beleven’ – sociale consumptie – is allerm minst tanende, maar bindt mensen op een andere manier dan cultuur dat eerder deed.

Niet meer langs klassieke presentaties, of bij dezelfde culturele instelling in huis. Maar bij het festival, rond een muziekgenre of als fans van een kunstenaar. In het omroepbestel is het niet anders. Het belang van de leden bij omroepen neemt af, maar de binding aan programma's en genres neemt toe.

Canonieke cultuur dreigt terrein te verliezen

Hoewel wij culturele omnivoren worden, is de trend dat de belangstelling voor de gecanoniseerde kunstvormen – bij gelijkblijvende omstandigheden – op termijn afneemt. Het patroon was al langer dat de populaire kunst vooral bezocht wordt door jongeren, terwijl de traditionele kunstuitingen worden bezocht door ouderen. Maar de huidige ontwikkeling is dat jongeren bij het klimmen der jaren, anders dan vroeger, op 'hun' cultuur gericht lijken te blijven.

Het SCP spreekt in dit verband over 'cohortvervanging'.^[28] Met als resultaat dat het publiek van traditionele cultuuruitingen vergrijsd en uiteindelijk slinkt. Het publiek van de toekomst, de Facebookgeneratie maar ook de nieuwe Nederlanders, vindt bij veel gecanoniseerde kunstvormen niet goed aansluiting of is er nooit aan toegekomen.

Deze ontwikkelingen laten zich op dit moment het best illustreren door de traditionele uitvoeringspraktijk van de klassieke muziek, maar meerdere kunstdisciplines hebben ermee te maken. Ook de letteren hebben te kampen met een slinkend publiek.^[29] Popmuziek, film en sommige musea zijn de enige sectoren die, ondanks de economische crisis, groeien en blijvend jongeren interesseren.^[30]

De mogelijkheden van digitale verspreiding hebben vooral in die sectoren tot een nieuw aanbod en een nieuwe vraag geleid.

Toch zijn er zeker mogelijkheden voor de gecanoniseerde kunstuitingen. De stijging van het museumbezoek bij bijzondere tentoonstellingen en heropeningen en nieuwe presentatievormen bij festivals illustreren dat er andere wegen zijn om publiek te blijven boeien en binden, soms ook aan traditionele kunstuitingen. Ook aandacht voor kunst en cultuur in het primair en voortgezet onderwijs kan het tij keren; de kennismaking met kunstuitingen op jonge leeftijd vergroot de kansen op bezoek op latere leeftijd. ^[31]

Publiek zoekt nieuwe wegwijzers

Het aanbod van kunst en erfgoed in Nederland is groot en de omloopsnelheid hoog. Theaters, musea, concertzalen, bibliotheken, galleries, boekhandels, filmhuizen – zij waren voorheen de vanzelfsprekende schakels tussen vraag en aanbod in de kunsten. Maar een museum, schouwburg of concertzaal is niet meer de ‘logische’ plek voor mensen die kunst of erfgoed willen zien. De traditionele keten wordt opengebroken: gezelschappen regelen zelf een speelplek, makers zoeken direct contact met publiek, lezers kopen hun boeken op internet, het publiek zoekt zelf de plek uit waar het heen wil – inclusief de optie om cultuur gewoon vanachter de tablet of laptop te consumeren. Het publiek laat zich steeds minder leiden door het seizoensprogramma van een instelling en laat zich minder beïnvloeden door het vanzelfsprekende gezag van kenners en instituties. Het publiek zoekt via de zoekmachines van internet naar het grote aanbod en laat zich meer leiden door tips van gelijkgestemden in een smaakgemeenschap. ^[32]

Podia en musea proberen nieuwe manieren te vinden om de kunst over het voetlicht en bij hun doelgroep te brengen. ^[33] De een slaagt daar beter in dan de ander. Een eigen en vooral herkenbare profilering lijkt cruciaal te worden voor podia en musea in de 21^e eeuw.

Het bereiken van de juiste doelgroep kan op vele manieren: door een eigen programmering, door specialisatie, door vermaak te combineren met complexere inhoud, door een verhaal te bieden bij de kunstuiting.

Wanzen

MOT, Museum of the Image

5. Tot slot

De raad heeft in deze verkenning een aantal ontwikkelingen in het culturele leven geschetst. Door de ooghalen heen bekeken is Nederland een land met een levendige kunstpraktijk, met ogenschijnlijk veel diversiteit, spreiding en participatie. Cultuurbeleid maakt dat in vele opzichten mogelijk. Maar zoals bij een brug of gebouw aan de buitenkant niet te zien is hoe sterk de constructie nog is, zo is er van een afstand niet te zien dat het cultuurbeleid voor een aantal fundamentele uitdagingen staat. De raad wil de urgentie daarvan onderstrepen.

- De gedrevenheid en het doorzettingsvermogen van kunstenaars in tijden van crisis en bezuinigingen zijn enorm: velen gaan als zelfstandige aan de slag, leggen nieuwe verbindingen en organiseren zich in hiërarchieluwe netwerken. Maar deze ontwikkeling maskeert tegelijkertijd een stijgende verborgen werkloosheid en onderbetaling. Er werd gehoopt dat minder publieke middelen voor de kunsten en erfgoed gecompenseerd zouden worden door meer private financiering. Dit is niet gebeurd.
- Verstedelijking en globalisering zetten door. Voor culturele instellingen is de stad de thuisbasis en de wereld het speelveld. Steden profileren zich met cultuur op basis van eigen uitdagingen en ambities. Ons cultuurbeleid anticipeert daar nog amper op. Het is nationaal georiënteerd en redeneert vooral vanuit de landsgrenzen.
- Digitalisering heeft een grote invloed op cultuurproductie en -consumptie. Het haalt traditionele verdienmodellen onderuit, terwijl daarvoor veelal nog geen nieuwe verdienmodellen in de plaats zijn gekomen. De overheid is terughoudend, terwijl de ontwikkeling van nieuwe vormen van financiering aandacht vraagt.

- Er ligt veel nadruk op nieuw talent, nieuwe voorstellingen en tentoonstellingen. De focus op verdieping en ontwikkeling van topcreatie neemt af. Het nieuwe kan daardoor de vijand worden van het betere. De informele en kleinschalige initiatieven voor talentontwikkeling zijn bemoeigend, maar missen een duurzaam karakter. De aandacht ligt vooral bij korte trajecten, terwijl er voor verdieping en verdere ontwikkeling minder ruimte is.
- Kunst gaat pas werken als het communiceert met het publiek. Door andere patronen in de vrijetijdsbesteding van mensen lopen vraag en aanbod in de kunsten steeds meer uit elkaar. De canonieke kunsten, het deel van de kunsten waarop het overheidsbeleid zich het meest richt, verliezen terrein. Vergrijzing treedt op en nieuw publiek haakt niet aan. Hier ligt een grote uitdaging.

Menig gesubsidieerde cultuurinstelling vindt het moeilijk om in te spelen op veranderingen in samenstelling, voorkeuren en gedrag van publiek.

- Subsidiekaders worden steeds specifiek, prestatie-eisen preciezer en het gewicht van kwantitatieve indicatoren neemt toe. Dat staat in contrast met de nieuwe verbindingen die kunstenaars en culturele instellingen aangaan: over de grenzen van disciplines heen, met andere sectoren of dwars door de traditionele productie- en afnameketen. Een beweging die juist vraagt om flexibiliteit in regelgeving.

Deze ontwikkelingen plaatsen de cultuursector voor dilemma's en de overheden voor de vraag of een ander beleidsrepertoire vereist is dan tot nu toe is gebruikt. De raad denkt van wel. Dat hoeft niet in de vorm van grootscheepse stelselhervormingen, maar de raad pleit wel voor een heroriëntatie die de cultuursector beter in staat stelt op deze trends in te spelen. De raad wil zich de komende maanden beraden op de richting daarvan, om in het voorjaar van 2015 een advies uit te brengen over het cultuurbeleid voor de periode 2017 en verder.

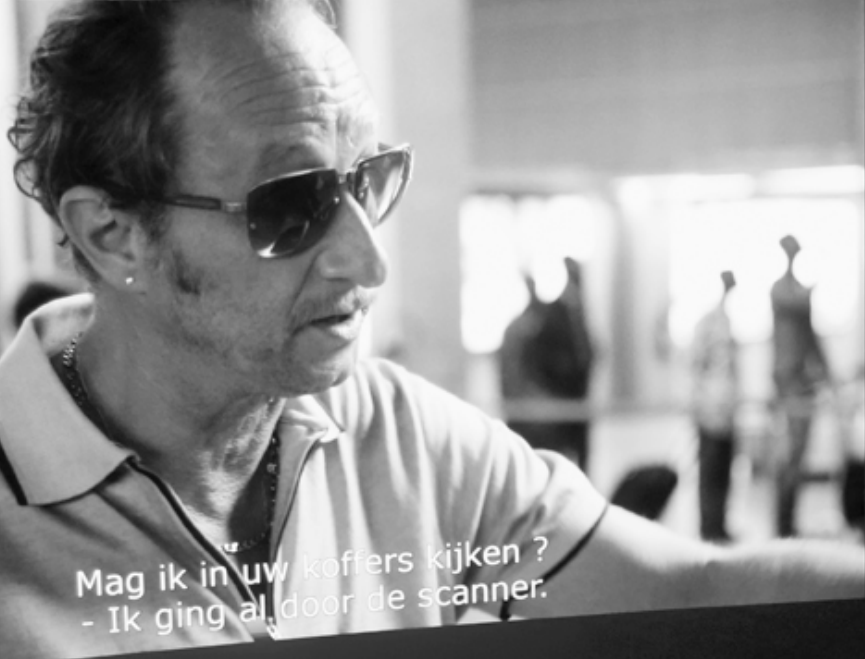
De raad nodigt betrokkenen en liefhebbers van kunst en cultuur uit hierover na te denken en zich uit te spreken. Het belang en de urgentie zijn groot. De toekomst van kunst en cultuur verdient een goed debat. Juist nu er veel gebeurt – in de wereld en in de kunsten.

The Part in the Story

Write Je With

Mag ik in uw koffers kijken ?
- Ik ging al door de scanner.

Bijlagen

Noten

1
‘Cultuur in Beeld’,
OCW, 2013.
‘Lokaal stelsel actieve
cultuurparticipatie
in transitie’, Landelijk
Kenniscentrum voor
Cultuureducatie en
Amateurkunst, 2014.

2
‘Cultuur in Beeld’,
OCW, 2013.
‘Lokaal stelsel actieve
cultuurparticipatie
in transitie’, Landelijk
Kenniscentrum voor
Cultuureducatie en
Amateurkunst, 2014.

3
‘Directe subsidies
voor kunsten, erfgoed
en media.’ B. Vinken-
burg, in: Boekman-
stichting en SCP,
De Staat van Cultuur,
2013.

4
Federatie Cultuur
geeft in het Sector-
plan Cultuur aan dat
het aantal medewerkers
in de culturele
sector in 2013 alleen
al met circa 3.000 is
afgenomen; het aantal
faillissementen is in
die periode met 63%
toegenomen, 2014.

5
Eerder presenteerde
de raad een trendana-
lyse voor de media-
sector als onderdeel

van zijn advies
‘De tijd staat open.
Naar een toekomst-
bestendig media-
bestel’, 2014.

6
Zoals bijvoorbeeld
de entertainment-
sector en de creatieve
zakelijke dienstver-
lening (de creatieve
industrie).

7
In deze verkenning
worden de begrippen
‘cultuur’ en ‘kunsten’
beide gebruikt als
verzamelbegrippen
voor alle culturele
uitingen, zowel archi-
tectuur, beeldende
kunst, erfgoed, film,
letteren, podiumkun-
sten alsof vormgeving.
De term ‘kunstenaar’
gebruikt de raad
in deze publicatie in
brede zin: ook makers,
ontwerpers en vorm-
gevers worden ermee
bedoeld.

8
‘Kunst op Mars.
De nieuwe generatie
over de culturele
sector in de toekomst’,
C. Julien, 2014.

9
Zie bijvoorbeeld
de brief ‘Cultuur
verbindt’ die het
Ministerie van OCW
in 2014 publiceert

over de relatie tussen
cultuur en andere
maatschappelijke
sectoren.

10
Zie onder meer
de publicaties ‘Rijks-
brede Trendverken-
ning’, Strategieberaad
Rijksbreed, 2013
en het werk van
Benjamin Barber.

11
Advies ‘Perspectief
voor steden’ in op-
dracht van de Vereni-
ging Nederlandse
Gemeente, 2014.
‘De culturele stad’,
Cor Wijn, 2013.

12
Voor talrijke voor-
beelden, ‘Beyond the
black box en the white
cube’, Johan Idema en
Roel van Herpt, 2010.
‘Tien jaar Expanding
Theatre’, Stads-
schouwburg Amster-
dam, 2012.

13
‘Dutch Culture’,
Buitengaats, 2012.

14
In november 2013
werd daar door
de Stichting RIBO en
vrijwel alle gemeen-
ten een vernieuwde
convenant Restauratie
ondertekend.

In het convenant staat het behoud van specialistisch vakmanschap centraal door jongeren kansen te bieden om zich te kunnen ontwikkelen tot restauratievakman.

15

Uit de nulmeting van de monitor topsectoren van het CBS: 47% van de werkzame personen in de creatieve sector is zelfstandige, het aandeel voor de subsector 'kunst' becijfert deze monitor zelfs op 96%, 2012.

16

'De hybride kunstenaar', C. Van Winkel, P. Gielen, K. Zwaan, AKV|St. Joost, Avans Hogeschool, 2012.

17

'Spelen voor de kost. Werk en inkomsten van acteurs in Nederland', FNV-KIEM, 2010.

18

'Cultuur in Beeld', Ministerie van OCW, Den Haag, 2013.
'Lokaal stelsel actieve cultuurparticipatie in transitie' LKCA, Utrecht, 2014.

19

Het percentage regelmatige beoefenaars

van amateurkunst van 16 jaar en ouder liep in 2011 in vergelijking met 2007 terug: bij het bespelen van een instrument van 12 naar 10% van de bevolking, bij zingen van 9 naar 8%, bij theater van 14 naar

10% en voor beeldende kunst van 21 naar 16%. Let wel deze daling is voorafgaand aan de bezuinigingen. Het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst rapporteert over de gehele linie in de periode 2007 – 2013 een teruggang van ca 7% in actieve kunstbeoefening door de bevolking ouder dan 6 jaar, 'Mapping document', 2014.

Bron: 'Cultuurparticipatie minder beoefening en consumptie', A. van den Broek, K. van Eijk, in: De Cultuurindex.

20

'Meedoen is de kunst. Advies over actieve cultuurparticipatie', Raad voor Cultuur, februari 2014.

21

'Slagen in Cultuur, Culturele basisinfrastructuur 2013 – 2016',

Raad voor Cultuur, Den Haag, 2012.

22

Een initiatief van Likeminds, Stadschouwburg, Toneelgroep Amsterdam en Frascati, mei 2014.

23

Zie opinieartikel van deze architect uit 2013: 'How can culture exist in a stream of photoshopped incontinence?'

24

Woord ontleend aan artikel van Ineke van Hamersveld 'Ervaringshonger. Intensivering van de ervaring bedreigt kritisch oordeel', Boekmancahier 94.

25

'Highbrow, omnivore and voracious cultural consumption patterns in the Netherlands. An explanation of trends between 1975 and 2005', K. van Eijk, G. Kraaykamp, 2014.

26

Het zijn geen oude vertrouwde doelgroepen van vroeger, waarbij gekeken werd naar leeftijd, welstandsklasse, man/vrouw, oplei-

ding, platteland of randstad. Nu worden publieksgroepen herkend rondom sociaal-psychologische typering, zoals terug te vinden bij onderzoeksinstituten zoals Motivaction en Sencydiam/Ipsos. Deze typering startten indertijd als vaste blokken, maar de laatste jaren blijken de scheidslijnen tussen de typologieën amorf en is een kosmopoliet in het weekend toch ook een hedonist.

27

In de Rijksbrede trendverkenning van 2013 wordt in dit verband ook wel gesproken over 'tribalisering'.

28

'Kunstminnend Nederland?', Sociaal Cultureel Planbureau, 2013.

29

'Cultuurparticipatie: minder beoefening en consumptie', in: Boekmanstichting en SCP, 'De Staat van Cultuur', A. van den Broek, K. van Eijk, 2013.

30

'Kunstminnend Nederland?', Sociaal Cultureel Planbureau, 2013.

31

'Cultuureducatie. Leren, creëren, inspireren!' Raad voor Cultuur, Den Haag, 2012.

32

Een voorbeeld van een nieuwe gidsfunctie is het initiatief Go-Public, een lidmaatschap waar de leden geselecteerde aanbiedingen krijgen uit het culturele aanbod.

33

Hans Waage, directeur van het Rotterdams Philharmonisch Orkest, zegt hierover in de NRC van 9 januari 2014: 'Als je vanavond bij de Doelen aankomt voor een concert, dan arriveer je bij een dode kist. Om kwart over zeven gaat het licht aan, en dan moet die zaal pas gaan leven. Dat kan niet meer in de 21e eeuw. Als publiek voor een concert dat één uur duurt naar de schouwburg moet komen en ervoor gebeurd niks, dan kun je niet innoveren.

We concurreren ook met het thuisontspanningsaanbod, inclusief de iPad. Dat heeft een nieuwe wereld gemaakt, waar kunstinstellingen vooral niet met dedain op moeten neerkijken. No way. [...] We moeten beseffen dat we voor een gigantische verandering staan. We moeten luisteren naar het publiek en vragen stellen. Dat is heel iets anders dan de beste dirigent inhuren voor het mooiste repertoire in het meest geniaal uitgedachte programma'.

Literatuur

- Barber, B.
If mayors ruled the world. Dysfunctional nations, rising cities 2013
- Boekmanstichting/
Sociaal en Cultureel Planbureau
De Staat van Cultuur. Lancering Cultuurindex Nederland Amsterdam, 2013
- Broek, A. van den, Eijk, K. van
Cultuurparticipatie. Minder beoefening en consumptie. De Staat van Cultuur Boekmanstichting/
Sociaal en Cultureel Planbureau, 2013.
- Broek, A. van den.
Kunstminnend Nederland? Interesse en bezoek, drempels en ervaringen. Het culturele draagvlak, deel 12 Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2013
- Daamen, M.
Tien jaar expanding theater Amsterdam, 2012
- Digitaal Erfgoed Nederland (DEN)
Nulmeting Archief 2020. Kwantitatieve schets van digitale duurzaamheid in de archiefsector Den Haag, 2012
- Erfgoedinspectie
Duurzaam duurt het langst. Digitalisering en duurzame toegankelijkheid van informatie bij de kerndepartementen Den Haag, 2013
- Filmonderzoek
Dashboard Bioscoopbezoek 2013 2013
- Filmonderzoek/
Filmtest
Het publiek en de Nederlandse speelfilm: een verkenning van de nationale markt september 2013
- Hamersveld van, I.
Ervaringshonger. Intensivering van de ervaring bedreigt kritisch oordeel Boekmancahier 94
- Huysmans |
WareKennis
Media, informatie en communicatie. Trends en beleid Den Haag, 2013
- Kunsten '92
Het Beeld van de Sector december 2012
- Landelijk Kenniscentrum voor Cultuurparticipatie en Amateurkunst
Lokaal stelsel actieve cultuurparticipatie in transitie Utrecht, 2014
- Idema, J. en
Van Herpt, R.
Beyond the black box and the white cube. Hoe we onze musea en theaters kunnen vernieuwen 2010
- Ministerie van OCW
Cultuur in beeld Den Haag, 2013
- Ministerie van OCW
Kunst in cijfers Den Haag, 2013
- Nederlands
Filmfonds
Film Facts and Figures of the Netherlands september 2012
- Oxford Economics
Economic Contribution of the Dutch Film and Audio-visual Industry. Final Report september 2013
- Raad voor Cultuur
Slagen in cultuur. Culturele basisinfrastructuur 2013 – 2016 Den Haag, 2014

- Raad voor Cultuur
[De tijd staat open.](#)
 Naar een toekomstbestendig mediabestel
Den Haag, 2014
- Raad voor Cultuur
[Meedoen is de kunst.](#)
 Advies over actieve cultuurparticipatie
Den Haag, 2014
- Raad voor Cultuur
[Noodgedwongen keuzen.](#) Advies
 bezuiniging cultuur
 2013 – 2016
Den Haag, 2011
- Raad voor de
 Leefomgeving en
 infrastructuur
[De Toekomst van de Stad.](#) De kracht van
 nieuwe verbindingen
Den Haag, 2014
- Raad voor de
 Leefomgeving en
 infrastructuur
[Kwaliteit zonder groei.](#) Over de
 toekomst van de
 leefomgeving
Den Haag, 2014
- Raad voor het
 Openbaar Bestuur
[Gij zult openbaar maken.](#) Naar een vol-
 wassen omgang met
 overheidsinformatie
Den Haag, 2012
- SEO Economisch
 Onderzoek
[Economische kern-
 gegevens Nederlandse
 film.](#) Quickscan
september 2012
- Sociaal Cultureel
 Planbureau
[Kunstminnend
 Nederland? Interesse
 en bezoek, drempels
 en ervaringen](#)
Den Haag, 2013
- Sociaal Cultureel
 Planbureau
[De Sociale Staat van
 Nederland 2013](#)
Den Haag, 2013
- Sociaal Cultureel
 Planbureau
[Met het oog op de tijd](#)
Den Haag, 2013
- Stimuleringsfonds
 voor de Pers
[De krant doorgeklikt](#)
*Apeldoorn, Antwerpen,
 2007*
- Strategieberaad
 Rijksbreed
[Rijksbrede Trend-
 verkenning](#)
Den Haag, 2013
- Telos
[Nationale monitor
 gemeentelijke
 duurzaamheid 2014](#)
Tilburg, 2014
- Vereniging Neder-
 landse Gemeenten
[Perspectief voor de
 steden.](#) Advies van de
[commissie Derksen](#)
Den Haag, 2014
- VFI brancheorga-
 nisatie van goede
 doelen
[Goede Doelen
 Rapport 2013](#)
Amsterdam, 2013
- Vinkenburg, B.
[Directe subsidies
 voor kunsten,
 erfgoed en media
 in: Boekmanstichting
 en SCP. De Staat
 van Cultuur](#)
Amsterdam, 2013
- Vlies, I. van der (red.)
[Kunst, recht en geld](#)
Den Haag, 2012
- Vree, F. van
[Overheid, media en
 openbaarheid](#)
*Mediafonds
 Amsterdam, 2012*
- VSCD
[Podia, cijfers en ken-
 getallen 2008 t/m
 2012](#)
- Wijn, C.
[De culturele stad](#)
Nijmegen, 2013

Colofon

De Cultuurverkenning

Ontwikkelingen en trends in het culturele leven in Nederland

Deze verkenning is een uitgave
van de Raad voor Cultuur

leden

Joop Daalmeijer

voorzitter

Melle Daamen

Jessica Mahn

Caroline Nevejan

Annick Schramme

Rocky Tuhuteru

Mathieu Weggeman

Jeroen Bartelse

algemeen secretaris

Raad voor Cultuur

Prins Willem Alexanderhof 20

2595 BE Den Haag

Postbus 61243

2506 AE Den Haag

070 – 3106686

info@cultuur.nl

www.cultuur.nl

ontwerp

Daphne Heemskerk

fotografie

Aad Hoogendoorn

druk

Tripiti

Het is toegestaan (delen van) de
inhoud van deze publicatie te citeren
of te verspreiden, mits daarbij de
Raad voor Cultuur en deze publicatie
als bronnen worden vermeld.

Aan deze publicatie kunnen geen
rechten worden ontleend.

Den Haag, juni 2014

**De Raad voor Cultuur is het wettelijke advies-
orgaan van de regering en het parlement op
het terrein van kunst, cultuur en media.**

**De raad is onafhankelijk en adviseert, gevraagd
en ongevraagd, over actuele beleidskwesties
en subsidieaanvragen.**